

Kulutuksen rytmit ja arkisten käytäntöjen evoluutio

■ Mika Pantzar

Pohdin arkisten esimerkkien virittämänä, minkälaisia näkökulmia yleinen evoluutioteoria tuottaa arjen rytmien ymmärtämiseen. Mikä on luonnon monimuotoisuuden vastine arjessa? Mikä voisi olla luonnon valinnan tai mutaatioiden yksikkö arjen prosessien tapauksessa? Minkälaisia evolutionaarisia yhteistyön ja kilpailun mekanismeja kulutuksen maailmasta voisi löytää? Lähtökohtani on oletus, jonka mukaan kulutuksen ja arjen rytmit johtuvat pohjimmiltaan siitä, että erilaiset aktiviteetit ovat monimutkaisissa ja verkostomaisissa vuorovaikutussuhteissa toistensa kanssa, samalla tavalla kuin sydämen sykkeessä on kyse kehon eri osien verkostomaisesta toiminnasta.

Evoluutioteoriaa käytän ensisijaisesti kiinnostavien hypoteesien tuottajana enkä halua palauttaa kaikkia ihmisyyshäiriöiden käyttäytymisen muotoja yksinomaan biologisiin ominaisuuksiimme. Olen kuitenkin sitä mieltä, että yhteytemme eläinmaailmaan avaa monia tärkeitä ja laiminlyötyjä keskusteluja esimerkiksi kuluttajatutkimuksen kentällä.

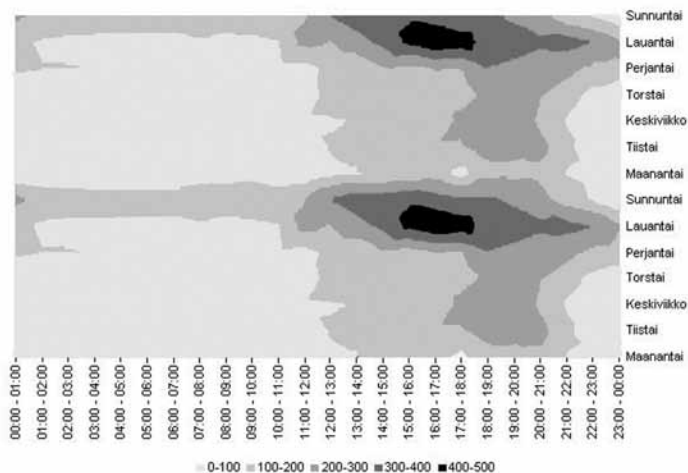
Rytmi-analyttinen johdanto

Minkälaisten prosessien tuloksena television katsomisen tai työmatkaliikkumisen kaltaiset arjessa samanlaisina toistuvat käytännöt ovat kehittyneet? Mistä voi johtua se, että tietyt rytmit, esimerkiksi kansalliset ruokailurytmit Suomen ja Espanjan välillä, eroavat niin merkittävästi? Suomessa syödään anglosaksiseen tapaan jatkuvasti puputtaen, kun taas Espanjassa ruokailu keskittyy jaettuuihin lounas- ja illallishetkiin.

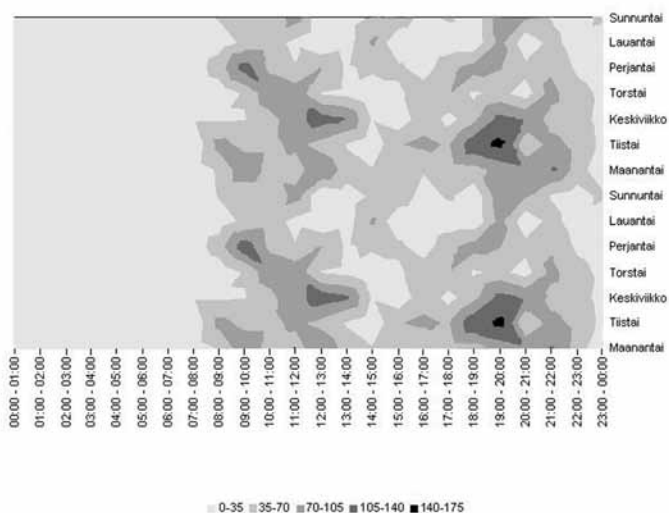
Sydämen syke on merkki elämästä. Arjen ja kulutuksen rytmit on samanlaisia, mutta paljon vähemmän ymmärrettyjä yhteiskunnallisen elämän merkkejä. Evoluutioteoreettinen viitekehys tarjoaa yhden näkökulman tarkastella arkisten rytmien alkuperää ja muuntelua tavalla, joka ei palauta kulutusta yksinomaan tarpeisiin (preferenssit/taloustiede) tai sosiaalisiin normeihin (sosiologia). Luonnostelen muutamia mahdollisia käytäntöjen välisiä palautekehiä, jotka tekevät tavaroiden, ideoiden ja ihmisten systeemeistä, siis oikeastaan käytäntöjen kokonaisuuksista, evolutionaaristen prosessien kautta kehittyviä ”eläviä systeemeitä”. Elinvoimaiset käytännöt ikään kuin ”itse-organisoiutuvat” moninaisten takaisinkytkentöjen, esimerkiksi tehokkaan ”aineen- ja ideoidenvaihdunnan”, välittämänä

Lähiviitosina uudet kuvantamismenetelmät, sekä ajankäytön ja paikkatiedon osalta, tulevat mullistamaan käsityksiämme arkisista rytmeistä ja arkisten toimintatapojemme riippuvuussuhteista, samalla tavalla kuin on tapahtunut esimerkiksi aivojen tai geenien kartoituksessa. Esimerkkinä uudenlaisista kuvantamismenetelmistä voidaan käyttää Taloustutkimuksen kehittämää ”lämpökamerakuvia” kansalaisten ajankäytöstä kahden viikon jaksoissa. Kuvasa 1 tarkasteltu suomalaisten yhteistä ajankäyttöä ”kavereiden kanssa”. Kahden viikon jakso on jaoteltu viidentoista minuutin osiin. Tapaamiset keskittyvät lauantai-iltoihin. Kuva 2 puolestaan kertoo suomalaisten Internet-asioinnin keskittyvän iltapäiviin. Erilaiset aktiviteetit rytmittyvät erilailla: osaa toimintojamme ohjaavat päivärytmit ja toista osaa viikkorytmit.

Uudet käytännöt ja kaikki markkinoille tulevat uutuudet joutuvat sopeutumaan jo olemassa olevien käytäntöjen rytmittämään kokonaisu-

Kuva 1. Kavereiden luona (n = 2 995). (Taloustutkimus, Koodi 2007, 1 000 henkilöitä).

Kuva 2. Internet-asiointi (n = 2 995). (Taloustutkimus, Koodi 2007, 1 000 henkilöitä).

teen. Esimerkiksi eräässä suuressa suomalaisessa nettipankissa asiointi näyttää kulkevan ihmisten viikkorytmin mukaista uraa. Viikonloput ovat hiljaisempia kuin arkipäivät. Poikkeuksetta hiljaisin päivä on lauantai. Aika-paikkariippumattoman pankkitoiminnan on erittäin vaikeaa vallata itselleen tilaa lauantai-illasta.

Suomalaisen pankkivapaa pyhä näyttää kestävän noin 24 tuntia. Se alkaa lauantai-iltapäivällä ja loppuu vuorokautta myöhemmin. Vastaavanlainen kehitys on löydettävissä myös esimerkiksi nettipelaamisesta. Viikonlopun päivät poikkeavat arkipäivistä sisältäen useampia huippuja. Tämä saattaa johtua siitä, että viikonlopon tuntirytmii määrätty selkeämmin kilpailevien käytäntöjen muokkaamana kuin työviikolla. Oleellista on se, että pyhää (ainakaan

nettiliiketoiminnassa) ei määritellä hallinnollisilla päätöksissä tai teknisillä aukioloajoilla vaan pikemminkin arjen sisäisen logiikan määrittämänä.

Toistaiseksi arjen ja kulutuksen tutkimus ja teoreettinen ymmärrys laahaa ”dataräjähdyksen” perässä, niin yrityksissä kuin akateemisessa maailmassa. Arkea koskevan digitaalisen ja jopa reaaliaikaisen datan määrän lisääntyessä ja kuvannusmetodien kehittyessä arjen rytmejä opittaneen tulkitsemaan uudella tavalla. Kehityksen suuntaa voi ennakoida katsomalla, mitä on tapahtunut sydämen sykkeen mittauksessa. Uudenlaisten kannettavien yhdistelmämittareiden ja pitkäkestoisten mittausten myötä kiinnostus sydämen sykevälän vaihteluiden ja fyysisen kunnan välisestä suhteeseen on lisääntynyt.

Samalla tavalla kuin sydämen syke muuttuu ulkoisten olosuhteiden mukaan esimerkiksi fyysisessä rasituksessa, samalla tavalla arjen rytmit sopeutuvat ulkoihin muutoksiin. Itse rytmin alkuperä ja toisteisuus (sekä sydämen että arjen tapauksessa) liittyy kuitenkin enemmän historiallisesti kehittyneeseen sisäisiin (keho/arki) prosesseihin kuin minkäänlaisiin ulkoa tuleviin määräyksiin ja ohjeisiin.

Ranskalainen yhteiskuntatieteilijä Henri Levebvre (1992/2004) on puhunut suorastaan ”rytmianalyysistä” ja yhdysvaltalainen mediataiteilija Paul Miller (2004) alias DJ Spooky ”rytmin tieteestä”. He kysyvät musiikkianalogiaan viitaten seuraavanlaisia kysymyksiä: Minkälainen on arjen melodia, eli miten käytäntöjen muodostamat aikasarjat muodostuvat? Miten eri käytännöt pelaavat yhteen (synkronia) ja kuinka ne tulevat sisään arkeen? Mistä syntyy toisteisuus ja rytmi? Levebvren mukaan väkivalta ja sodat johtuvat pohjimmiltaan erilaisten käytäntöjen järjestelmien tuottamien sosiaalisten rytmien yhteen sopimattomuudesta. Millerin mukaan erityisesti nuoriso on oppimassa elämäntavan, johon kuuluu luova arjen algoritmien muokkaaminen ja ”sämplääminen”. Samalla tavalla kuin parhaat tiskijukat yhdistävät erilaisia media-aineistoja, samalla tavalla nuoret alkavat ”editoida” omaa elämäänsä.

Lähestyn arjen rytmejä musiikin sijaan yleisen evoluutioteorian virittämänä ja tarkastelen arjen organisoitumista lainaamalla kieli- ja mielikuvia luonnontieteistä. Kielikuvien kautta arjen säännönmukaisuudet ja säännöttömyydet voivat ajeta tavalla, johon konventionaalisempi järjely ei ehkä johtaisi. Evolutionaarisen näkökulman avulla kiinnitän erityisesti huomiota arjen monimuotoistumiseen, valinnan ja mutaatioiden yksikköön ja niihin mekanismeihin, jotka johtavat monimuotoisuuden syntyyn, leviämiseen ja rajoittumiseen. Väitän, että kaikilla näillä prosesseilla on oleellinen rooli siinä, kuinka yhteiskunnalliset ja yksilölliset rytmit, mikrokooppinen ja makroskooppinen järjestys, syntyvät ja kohtaavat toisensa. Esitykseni tarkoitus on enemmänkin haastaa uusiin kysymyksiin kuin antaa valmiita vastauksia. Esimerkkini

perustuvat vain osittain tutkimukselliseen tietoon. Lähteitä ja evolutionaarista lähestymistapaa olen kuvannut muissa yhteyksissä (Pantzar, 1992, 1993, 1997; Pantzar, Csanyi, 1991; Pantzar, Sundell, 2003).

Arjen monimuotoistumisen tendenssi

Yksinkertaisimmillaan (luonnon) evoluution olemassaolo on päätelty luonnon monimuotoisuuden kasvutendenssistä. Biodiversiteettikustelu suuntaa myös yhteiskuntatieteilijöitä uusiin suuntiin: yhtäältä esimerkiksi diversiteetin empiirisen mittaamisen ongelmakenttään, ja toisaalta kysymykseen mekanismeista, jotka tuottavat teknologista, kulttuurista, sosiaalista ja verkottunutta monimuotoisuutta. Paradoksaalisesti monet aikakauttamme ja yrityselämän muutosta kuvaavat teoriat, kuten näkemykset postfordismista ja joustavista tuotantomuodoista, ovat ottaneet vailla minkäänlaista empiirisen tutkimuksen tukea lähtökohdakseen tavaradiversiteetin ”ennennäkemättömän kasvun”. Ei kuitenkaan liene väärin olettaa, että nyky-yhteiskunta on monella tavalla kompleksisempi kuin esimerkiksi sata vuotta sitten. 500 000 eri tuotetta Stockmannin hyllyllä eivät olisi mahdollisia ilman pitkälle kehittyntä työnjakoa, joka näkyy kulutuksen ja tuotannon vuorovaihdusketjujen monimuotoisuutena.

On kiinnostava kysymys, voisiko kulutuksen muutoksessa nähdä samoja elementtejä kuin luonnossa: Pienimuotoinen variaatio kasvaa samanaikaisesti, kun ”radikaali erilaisuus” vähenee. Stephen Gouldin (1989) mukaan satoja miljoonia vuosia sitten biodiversiteetti oli huomattavasti suurempi kuin nykyisin. Darwin oli ehkä oikeassa siinä, että variaatio kasvaa pienten haarakkeiden tasolla, mutta mahdollisesti väärässä sen suhteen, että kokonaisvariaatio eli radikaali erilaisuus kasvaisi jatkuvasti.

Valinnan yksikkö: käytännöt vai käytäntöjen kimput

Diversiteetin ohella toinen kysymys, johon arjen evoluutioteoria väistämättä johtaa, on kysymys

selektion ja mutaatioiden yksiköstä. Luonnontieteissä on viime vuosina puhuttu runsaasti siitä, mikä on luonnonvalinnan kohde; populaatio, laji, yksilö vai geeni (esim Gould, 1989). Tämän kaltainen keskustelu on käytävä myös yhteiskuntatieteissä, jos evoluutioteoriaa käytetään tutkimuksellisenä virikkeenä. Kulutusyhteiskuntaa tuskin kannattaa lähestyä siten, että ”survival of the fittest” tarkoittaisi pätevimmän ja etevimmän kuluttajan säilymisen tendenssiä. Liikeryitystä, kuluttajan ohella toista taloustieteen perustavaa entiteettiä, on ollut tapana lähestyä valinnan yksikkönä. Tosin eräät taloustieteilijät (esim. Richard Nelson, Sidney Winter) kyseenalaistivat tämän ajattelun jo 1970-luvulla korostaessaan kilpailun tapahtuvan ensisijaisesti rutiinien eikä yritysten välillä.

Yhteiskunnallisia järjestelmiä tai teknistä infrastruktuuria valinnan kohteena on tutkittu empiirisesti vähän. Hollantilaiset teknologiatutkijat ovat olleet tämän liikkeen kärjessä kehittäessään teknologisten järjestelmien monitasomalleja (esim. Arie Rip, Frank Geels). Käytäntöjen evoluutiosta on keskusteltu vieläkin vähemmän, koska kehkeytyvien käytäntöjen historiaa on tutkittu varsin vähän (esim. Norbert Elias, Henry Petroski), puhumattakaan minkäänlaisista mallien käsitteellistämistä. Seuraavassa esitän, että kulutuksessa keskeisin valinnan ja mutaatioiden yksikkö on käytäntö sekä käytäntöjen muodostamat systeemiset kimpot (ks. Shove & Pantzar 2006, 2007; Pantzar & Shove 2009). Tutkimusotteeni perustuu Theodore Schatzkin (esim. 2007) käytäntö-käsitteeseen ja kiinnostukseeni toimintaa ja ajattelua ehdollistaviin verkostomaisiin puitteisiin. Käytännöt voidaan ymmärtää yhtäältä toimintatapojemme lajeiksi ja toisaalta yksittäisiksi (performatiivisiksi) teoiksi, joissa tietyt materiaaliset edellytykset, ideat ja osaaminen kohtaavat toisensa ajallisesti ja paikallisesti rajattuna hetkenä.

Kulutustutkimuksessa käytäntöjen tutkimus merkitsee sitä, että kulutuksen käytännöt nähdään historiallisesti muuntuvina kumulaatiivisina ja rinnakkain etenevinä, enemmän tai vähemmän toistuvina tai harkittuina toimintatapoina. Koetut tarpeet ovat ennemminkin seu-

rausta käytännöistä kuin toisin päin. Kulutuksen harjoittajat uusintavat ja muuntavat esimerkiksi syömisen käytäntöjä omalla toiminnallaan (Bottom-up). Käytäntöihin rekrytoidutaan (usein sattumien kautta), niihin ja niiden välillä syntyy riippuvuussuhteita ja käytännöistä voi joutua ”erotetuksi”. Se esimerkiksi kenestä tulee kalastuksen kiihkeä harrastaja, voi olla sattuman kauppaa. Vapaa-ajan kalastajan uraputkessa kalastaja subjektina muuntuu ”kalastamisen harjoittamisen” objektiksi: Onki ja kalastuksen käytäntö alkavat käyttää ihmistä itseään. Tällaisessa tilanteessa evolutionaarisen valinnan kohteeksi voi tulla vaikkapa kokonainen kalastajan elämäntapa.

Käytäntöjen näkökulma korostaa kulutusta instrumentaalisen hyötynäkökulman sijaan ja ohella myös hetkellisenä vaikeasti artikuloitavien kokemustilojen, osaamisen ja moninaisten artefaktien välittämänä summana. Joissain tapauksissa kulutusprosessin lopputulema voi olla suorastaan toissijaista. Kalastamisen nautinnollisuus ei ole vain kalan saamisessa vaan myös kalastamisen haasteissa ja monissa eri vaiheissa (esim. unelmointi, suunnittelu, shoppailu ja muistelemine).

Evolutionaariset mekanismit

Haluan korostaa diversiteetin mittaamisen, valinnan yksikön (käytännöt) ohella myös niitä mekanismeja, jotka tuottavat, ylläpitävät ja rajoittavat käytäntöjen monimuotoisuutta. Tällaiset evolutionaariset mekanismit voivat johtaa:

1) *Käytäntöjen moninaistumiseen ja monimuotoistumiseen.* Geneettisen muuntelun voidaan ajatella olevan yksi tekijä luonnon moninaisuuden taustalla. Vastaavasti käytäntöjen evoluution voisi ymmärtää tuloksena arkisten käytäntöjen mikroskooppisesta monimuotoisuudesta. Osa tästä monimuotoisuudesta johuu tietoisesta ja päämäärähakuisesta luovasta toiminnasta. Osa on seurausta vahingoista, erehdyksistä ja virhetulkinnoista sekä käytäntöjen verkostojen omaehtoisesta logiikasta. Luultavasti käytäntömutaatiot vaativat kypsyykseen ja levitäkseen suojaisia paikkoja samalla taval-

la kuin luonnossa eristetyt saaret toimivat varhaisen lajikehityksen suojana. Esimerkiksi salibandyn kehittymiselle oli aikoinaan keskeistä se, että 1990-luvun laman myötä syntyi puhtaasti lajin harjoittamiseen tarkoitettuja tiloja, kun vanhat tarkoituksensa menettäneet teollisuustilat muuttuivat urheiluhalleiksi.

2) *Käytäntöjen jatkuvuuteen ja leviämiseen.* Kuinka käytännöt uusiutuvat ja kuinka ne leviävät uusiin paikkoihin? Niin sanottujen ”meemi- en”, eräänlaisten ideageenien tutkijat, pohtivat kysymystä siitä, kuinka tietyille innovaatioille on ominaista, että ne ”oppivat” propagoimaan itseään (*self-propagation*). Esimerkiksi tärkeää saattaa olla, että tietyt tuotteet alkavat näkyä katukuvassa ja näin ne alkavat ”myydä” itseään uusille käyttäjäryhmille ja luoda myös tilaa omalle jatkuvuudelleen. Ideoihin keskittyvää meemitutkimusta rajoittaa vakavasti se, että ideoiden itsepropagoitumisen ja ideoiden kyky uusintaa itseään voi olla riippuvainen materiaasta, johon ideat kiinnittyvät. Tämän takia puhtaasti ideoiden maailmaa luonnon valinnan näkökulmasta tarkasteleva perspektiivi on ongelmallinen.

3) *Käytäntöjen valikoitumiseen ja seuloutumiseen.* Luonnontieteilijät ovat keskustelleet ainakin Darwinista alkaen, ohjaako evoluutioita ensisijaisesti kilpailu vai yhteistyö. On oma kysymyksensä, miten lajien sisäiset ja lajien väliset vuorovaikutussuhteet poikkeavat toisistaan. Hyvin samanlaisia kysymyksiä voidaan esittää käytäntöjen valikoitumisen suhteen. Voidaan ajatella, että esimerkiksi runsaasti aikaa vievät aktiviteetit syövät toisiansa rajallisten aikaresurssiemme takia. Yhtäläillä voidaan ajatella, että tietyt aktiviteetit, esimerkiksi kaupassa käynti ja autoilu, tukevat toisiaan ja lisäävät toinen toisensa todennäköisyyttä säilyä.

Tutkittaessa käytäntöjä evolutionaarinen ja ekologinen näkökulma eivät välttämättä poikkeaa oleellisesti toisistaan. Evolutionaarinen näkökulma korostaa enemmän pitkällä aikavälillä tapahtuvia käytäntöjen lajien muodonmuutoksia. ”Käytäntöjen ekologia” puolestaan nostaa korostetummin esiin rajalliseen ekologiseen tilaan ja aikaan sijoittuvien vuorovaikutussuhteiden moninaisuutta. Yksinkertaisimmillaan

käytäntöjen välisiä suhteita voidaan lähestyä panos–tuotos-suhteina. Kaupassa käynti palvelee ruuanlaittoa tai lasten kasvatus palvelee yhteiskunnallista tuotantoprosessia. Talouden historiallisena trendinä on ollut panos–tuotoksetjujen pidentyminen. Voidaanko ennakoita, että tässä mielessä systeemien kompleksisuus ja siten myös yllätyksellisyys kasvaa entisestäänkin globalisaation myötä?

Käytäntöjen välillä voidaan nähdä monenlaisia vuorovaikutussuhteita¹. Seuraavaksi pohdin lyhyesti käytäntöjen välisen kilpailun ja yhteistyön luonnetta.

Käytäntöjen ekologia: kilpailu vai yhteistyö

Taloustieteen toisinajattelija Kenneth Boulding tunnetaan tuote-ekologian isänä. Hyödykkeet A ja B ovat kilpailusuhteessa, jos jommankumman esiintyminen vähentää toisen olemassaolon todennäköisyyttä. Tästä oli kyse aikoinaan hevovankkurien ja autojen vuorovaikutuksessa. Kilpailu voi olla myös epäsuoraa ja hitaasti ilmenevää. Esimerkiksi rautatie- ja autokuljetusten välillä vallitsi aluksi positiivinen (vähintäänkin käsitteellinen) vuorovaikutussuhde. Rautateiden kehitys teki mahdolliseksi massateollisuuden kuljetukset ja siten myös autojen suurtuotannon. Autoteollisuus katalysoi rautatiekuljetusten kehitystä. Pitkällä aikavälillä auton yleistyminen

1 Esimerkiksi liikennevälineiden käytön historiallisessa kehityksessä on ollut paljolti kyse käsitteellisestä vuorovaikutuksesta. 1800-luvun loppupuolella rautateiden mukanaan tuoma lisääntyvä liikkuvuus synnytti tilaa uudenaikaisille yksilöllisemmillekin kulkuvälineille. Vastaavasti käsitteelliset lainaukset kulkivat tuotteista toisiin. Rautatievaunun mallina oli aikoinaan hevovankkurit. Polkupyörä vaikutti moottoripyörän ja auton ideaan. Lentokoneuotoilu sai vaikutteensa laivanrakennusteollisuudesta. Tosin varhaisimmat lentokoneet kehitettiin huonekalumuotoilun sekä lentävän polkupyörän ideoiden pohjalta. Monet liikeyritykset, kuten Jaguar, Triumph, Raleigh, Rover ja Morris, todistavat käsitteellisistä lainoista omassa tuotehistoriassaan. Käsitteellisistä lainoista voidaan mainita kirjoituskoneella kirjoittaminen, jonka varhaisvaiheen kehitykseen pianon koskettimilla oli tärkeä vaikutuksensa. Vastaavasti tietokoneen käyttö periytyy laskukoneen (eli tieteen) ja kirjoituskoneen (eli byrokratian) käytännöistä.

kuitenkin tuhosi rautateiden kehitysedellytykset. Tällaista kilpailun logiikkaa voidaan kuvata saalistaja-saalis-mallilla (*prey-predator*), eräänlaisena kilpailun ja yhteistyön² hybridimuotona: Käytäntö A:n menestys ruokkii käytäntö B:n menestystä, ja samaan aikaan B:n menestys syö A:n menestyledellytyksiä. Saalistaja-saalislogiikka johtaa luonnossa aaltoliikkeisiin, sama nähtävästi pätee myös taloudessa ja arjen rytmeissä.

Käytäntöjen avaruus koostuu esineiden, ideoiden ja osaamisen vuorovaikutussuhteiden sykleistä. Tietyissä historiallisesti määräytyneissä tilanteissa uudet ajatukset, esineet ja osaamiset kohtaavat toisensa. Kiinteytyessään vuorovaikutussuhteet voivat muodostaa kokonaisia käytäntöjen järjestelmiä. Vastaavasti ajoittain käytännöt voivat pyyhkiytyä pois, kun linkit elementtien välillä katoavat. Jäljelle jää mahdollisesti enää fossiilisia jäänteitä menneiden käytäntöjen lajeista. Jo kuolleiden käytäntöjen jäänteitä ja kestävimpiä ainesosia eli funktioyhteytensä menettäneitä esineitä voidaan löytää esimerkiksi kellareista ja kesämökkien vinteiltä. Pehmytkudokset, kuten tavaroiden käyttötaito, ovat kuitenkin hävinneet sukupolvien myötä. Tämän takia yhteiskunnallinen fossiilitutkimus voi vaatia samanlaista mielikuvitusta kuin luonnon fossiilien tutkiminen.

Yksittäisen ihmisen (tai perheen) elämäntapaa voidaan pitää yhtenä käytäntöjen järjestelmän ilmentymänä, jossa yksittäiset käytännöt vaikuttavat toinen toistensa esiintymisen todennäköisyyteen. Paikka, jossa asuu, kulkuvälineet, koti ja kaupat, joissa käydään, muo-

2 Kun kaksi erillistä käytäntöä tukevat toisiansa, voidaan puhua symbioottisesta yhteistyösuhteesta. Triviaali esimerkki on haarukoiden ja veitsien käytön suhde. 1600-luvulle asti teräväpäinen veitsi toimi sekä veitsenä että haarukkana. Haarukoiden yleistyminen 1600-luvulta alkaen mahdollisti sen, että veitsen kärjellä ei enää ollut vanhaa käyttötarkoitustaan ja kärki saattoi pyöriä. Ruokailuvälineiden räjähdysmäisen variaation kasvun myötä 1800-luvun lopulla tarvittiin etikettikirjoja opastamaan tavallisia ihmisiä. Myös lusikan rooli muuttui. Lusikasta tuli banaali esine, jonka käyttöä sivistyneistö vältti. Etikettikirjojen mukaan esimerkiksi jäätelöä tuli syödä ainoastaan haarukalla.

dostavat kokonaisuuksia. Kulutusantropologi Grant McCracken puhuu Diderot-kokonaisuuksista. Yhden elämänosan muuttuminen vaikuttaa aina muiden osien muutoksiin. Tästä syystä radikaalien innovaatioiden leviäminen tai suuret elämäntapamuutokset arjessa ovat aina paljon vaativampia kuin kuvittelemme. Esimerkiksi jääkaapista, joka aiheuttaa kasvihuonepäästöistä useita prosentteja, luopuminen saattaa olla nykypäivänä lähes mahdotonta. Jääkaappi on tuottanut yleistyessään oman menestyksensä ehdot, joihin esimerkiksi kuuluu, että lihan ja maidon kylmäsäilytys ei enää vuosikymmeniin ole tapahtunut lähikaupassa.

Yhtälailta autoilun tai televisionkatsomisen kaltaiset dominoivat käytännöt, jotka aikoinaan radikaalisti haastoivat vanhat käytännöt (puutarhanhoidon, kävelemisen, lukemisen jne.), eivät ole sopeutuneet ympäristöönsä vaan ne ovat luoneet omat, itselleen suotuisat valintaympäristönsä, kuten kysynnän ja ihmistyyppit, jotka suosivat näitä tuotteita, sohvapaperunat ja automiehet.

Edellä hahmotetun evolutionaarisen näkökulman siivittämänä voidaan kysyä, millä edellytyksillä uudet tuotteet ja käytännöt luovat itselleen suotuisia ympäristöjä. Kyse ei ole esimerkiksi mainonnalla luodusta menestyksestä, vaan paljon perustavammasta muutoksesta: koettujen tarpeiden ja käytäntöjen verkoston kehityslogiikasta, johon uusia käytäntöjä luovat kuluttajat ratkaisevasti itse vaikuttavat arjen rytmiliikkeessä. Matka näistä ajatuksista kohti rytmien analysointia voi olla pitkä ja tavoitteeni olikin lähinnä esittää joitakin arvauksia mahdollisista käytäntöjen välisistä vuorovaikutuksista, joilla on seurauksia yhteiskunnan rytmieihin. Yhtälailta haastetuksi tulevat yritykset, joista monet toimivat lähes tietämättään ”rytmiliiketoiminnan” alueella (esimerkiksi kioskit, teleoperaattorit, sähköntuottajat).

Arkikielen rajallisuus ja käsitteellisten innovaatioiden tarve

Artefaktit, ihmiset, ideat ja organisaatiot eivät vain kietoudu (*embedded*) keskenään käytäntöjen systeemeiksi. Systeemit myös muodostavat

yksittäisiin toimijoihinsa hyvin monimutkaisesti palautuvia ja usein ennakoimattomasti kehittyviä ns. hypersyklejä, jotka voivat ilmentyä tiettyjen käytäntöjen eli toimintatapojen toisteisuutena ja rytminä. Yksittäiset toimijat ikään kuin tuottavat ”uudenlaisen itsensä” osallistumalla moninaisten toimijoiden, esineiden, ihmisten ja ideoiden ”eläviin” vuorovaikutuskokonaisuuksiin. Arkikielemme eivätkä myöskään nykyiset teoreettiset kuvaustapamme riitä tällaisten olioiden kuvaamiseen. Kokonaisuus on enemmän kuin osiensa summa. Kehitys on usein yllätyksellistä, hallitsematonta, joskin myös kasautuvaa. Joitakin tämän kehityksen piirteitä voidaan yrittää ymmärtää evoluutioteorian virittämänä.

Monet kulutuksen ja käytäntöjen järjestelmät sisältävät oman uusiutumisen ja muutoksensa siemenen. Henry Ford ei suinkaan ensimmäisenä keksinyt liukuhihnaa, vaan sen, että duunariakin voi olla kuluttaja. Tässä oli Fordin poikkeuksellinen nerokkuus. Asetehtaissa liukuhihnoja oli käytössä jo 1840-luvulla. Ford ”keksi” itse itsensä vahvistavan massakulutussyhteiskunnan hypersyklin, jossa työläisten palkkatulot muuntuivat työläisten tuottamien tavaroiden kysynnäksi. Työläisistä tuli kuluttajia. Muiden tuon ajan autotehtailijoiden ajatusmallissa oli kaksi erillistä ryhmää: autoja ostava joutilasluokka ja niitä tekevä työläisluokka. Työläiset eivät tarvitse autoja, he eivät osaisi käyttää niitä eikä heillä sitä paitsi olisi niihin varaakaan.

Osaamme ehkä tutkia ihmisten ja esineiden verkostoja erillisinä ilmiöinä. Kuten toimijaverkostoteorian isä Bruno Latour on usein esittänyt, ongelmallisempaa on puhua verkostoista, jotka koostuvat ”tasaveroisesti” sekä ihmisistä että esineistä. Tällaiset verkostot ovat sekä sosiaalisesti rakennettuja (*social construction*) että sosiaalista maailmaa muokkaavia (*social shaping*). Artefaktien ja ihmisten välinen vuorovaikutus johtaa ”systeemiin” korkeamman abstraktiotason tavoitteisiin. Joskus systeemit ”pakenevat” kehittäjiään, kuten tapahtui sata vuotta sitten Edisonin kaltaisille autonomiaansa korostaville keksijöille, joiden työn tuloksena syntyi vapaata innovointia rajoittavia teollisia laboratorioita ja yksioikoisia kaupallisia käytäntöjä, kun voitto-

motiivi alkoi ylittää uteliaisuusefektin. Hieman sama ilmiö on nähtävissä nyky-Suomessa, jossa luovuuden edistämiseksi luodaan erilaisia järjestelmiä.

Viime vuosina monet yhteiskuntatieteilijät ovat kiinnittäneet huomionsa itse itseään muokkaavien käytäntöjen verkostojen problematiikkaan (esim. Bourdieu, Foucault, Giddens, Latour, Luhmann). Epäilemättä ajatus esineiden ja ihmisten muodostamien hypersyklien toimijaluonteesta on monella tavalla ongelmallinen. Helposti yksinkertaistamme tällaisia toiminnallisia kokonaisuuksia puhumalla niistä intentioiden, halujen ja tietoisien motiivien kielellä. Edellä kirjoitin vähäisen itsekritiikin siivittämänä rinnakkain luonnon kieli- ja mielikuvista, metaforista ja analogioista. Luonto on myös reaalisesti mukana näissä rytmeissä. Sydämen syke, vuorokausi- ja unirytmii, hengitys- ja ruokarytmi määrittelevät kaikkien tunnettujen yhteiskuntamuotojen elämää. Esimerkiksi unirytmii, kuten myös unen määrä, näyttäisi olevan varsin vakiintunut kokonaisten kansakuntien tasolla, vaikka yksilöllinen variaatio nukkumisessa onkin suurta.

Yksilötasolla pysyvät poikkeamat jaetuista rytmeistä kertovat usein patologisesta tilasta, joka pitempään kestäessään voi johtaa elinvoiman heikentymiseen (esim. diabetes ja ylipaino korreloivat unirytmien häiriöihin). Edellä esitin kysymyksen, miten nämä yksilötason rytmit summautuvat kansakuntien tasolle (”pulse of the nation”) kokonaisiksi kansakuntien rytmeiksi ja miten makroskooppista käyttäytymistä voisi ymmärtää evolutionaaristen ja ekologisten selitysmallien kautta. Voidaanko yksilötason poikkeamia selittää yhteiskunnan rytmihäiriöllä vai onko pikemminkin niin että yhteiskunnan rytmit ja rytmihäiriöt ovat seurausta yksilötason rytmien yhteen kietoutuneisuudesta tai jopa eriaikaisuudesta? Mikäli halutaan esimerkiksi ymmärtää, miksi unkarilaiset heräävät eurooppalaisista varhaisimmin tai miksi norjalaiset menevät myöhäisimpään nukkumaan, tarvitaan huomattavasti enemmän empiiristä tietoa myös kulttuurisista eroista. Yhtä kaikki, näkökulmani on kriittinen säätelynäkemystä kohtaan, jon-

ka mukaan yhteiskunnan rytmit olisivat seurausta yksinomaan poliittisen tai yritystason keskitetyistä päätöksistä. Yhtälailla kriittisesti se suhtautuu individualistiseen ajatteluun, jonka mukaan kollektiivisen tason ilmiöt olisivat johdettavissa yksilöiden jo olemassa olevista tarpeista.

Edellä kehitetty ajatusleikki toimikoon virikkeenä vakavammalle tutkimukselle. Uskon, että tulevaisuudessa metaforien roolia ”hahmottaa tuntematonta tunnetun avulla” käytetään tutkimuskäytössä yhtä luontevasti, toivottavasti myös tietoisemmin, kuin arki ajattelussamme. Nykyisten piilometeorien, kuten puheet uuden teknologian lastentaudeista, rinnalle olisi kehitettävä uusia metaforia. Jätän kuitenkin lukijan mielikuvituksen varaan miettiä, millaisia ovat esimerkiksi länsimaisen talousjärjestelmän aineenvaihduntataudit, missä vaiheessa meemi-manipulaatiossa edetään tai missä mielessä tietokone levitessään degeneroi digitaalisten esineiden sukua omilla periytyvillä taudeillaan. Tietokoneen periytyvistä taudeista mainittakoon ultrarationaalinen ihmiskuva, jonka varassa ensimmäiset sähköaiivot kehiteltiin. Ei ole sattumaa, että tietokoneen varhainen kehittäjä John von Neumann (1903–57) oli myös peliteorian ja viholliskäyttäytymisen mallintamisen pioneeri ja että nykyisen finanssikriisin siemenet kylvettiin juuri tällaiseen maahan.

Lähteet

- Gould, S.J. (1991). *Ihmeellinen elämä*. Art House, Helsinki (Gould, J.S. [1989] *Wonderful Life: Burgess Shale and the Nature of History*. W.W. Norton & Co.)
- Levebvre, H. (1992/2004). *Rhythm analysis, space, time and everyday life*. Athlone, Contemporary European Thinkers, transl. by S. Elden and G. Moore, London, Continuum.
- Miller, P. (2004) *Rhythm Science, A Mediawork pamphlet*, Amsterdam/New York, MIT Press.
- Pantzar, Mika (1992). The Growth of Product Variety – A Myth? *Journal of Consumer Studies and Home Economics* 16, 345–362.
- Pantzar, Mika (1993). Do Commodities Reproduce Themselves through Human Beings? *World Futures. Journal of General Evolution*, Vol. 38, 201–224.
- Pantzar, Mika (1997). Domestication of Everyday Life Technology: Dynamic Views on the Social Histories of Artifacts. *Design Issues*, Vol 13, No. 3, Autumn, 52–65.
- Pantzar, Mika & Csanyi, Vilmos (1991). Replicative Model of the Evolution of Business Organization. *Journal of Social and Biological Structures*, Vol. 14, No. 2, 149–163.
- Pantzar, M. & Shove, E. (2009). Understanding innovation in practice: A discussion of the production and reproduction of Nordic Walking. Forthcoming in *Technology Analysis and Strategic Management*. Vol. 22: 2, (January 2010).
- Pantzar, M. & Sundell-Nieminen, R. (2003). Towards ecology of goods: Symbiosis and competition between material household goods. Kirjassa *Empathic Design. User Experience in Product Design* (Ilpo Koskinen, ed.). IT Press Helsinki.
- Schatzki, T. (2007). Timespace and the organization of social life, at the Workshop ”The rhythms and routines of consumption”, Florence 05.2007.
- Shove, E. & Pantzar, M. (2006). Fossilization. *Ethnologia Europaea – Journal of European Ethnology*, 35:1–2, 2006: 59–63.
- Shove, E. & Pantzar, M. (2007). Recruitment and Reproduction: The careers and carriers of digital photography and floorball. *Human Affairs*, 17, 164–167.

**Kirjoittaja on akatemiattutkija Helsingin kauppa-
korkeakoulussa. Artikkelin perustuu Tieteen päivillä
9.1.2009 pidettyyn esitelmään.**